

राजमाता जिजाबाईचे न्यायविषयक धोरण – एक ऐतिहासिक अवलोकन

डॉ. उज्वला दिगंबर गोंडणे

इतिहास विभाग प्रमुख

श्री निकेतन कला – वाणिज्य

महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रामध्ये शिवाजीमहाराजांच्या नेतृत्वात 17 व्या शतकात हिंदवी स्वराज्य उदयास आले. स्वराज्य निर्मितीत शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणा स्रोत व त्यांची आई माता जिजाबाई होत्या. जिजामातेच्या संस्कारातून शिवाजीमहाराजांचे व्यक्तीमत्व घडले. स्वतंत्र राज्य निर्मितीचे स्वप्न पूर्ण करण्याकरीता शहाजीराजे सारखे धडपड करत होते पण त्यांना अपेक्षित यश मिळाला नाही त्याकरीता जिजाबाईने शहाजीचे स्वप्न पूर्ण करण्याकरीता शिवाजीमहाराजांच्या माध्यमातून पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला व पूर्ण केले. जिजाबाईने स्वराज्याची निर्मिती करतांना लोककल्याणकारी प्रशासकीय यंत्रणांच्या माध्यमातून प्रजेची निष्ठा व विश्वासवर विजय मिळविला त्यांच्यात एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे परिस्थितीनुरूप निर्णय घेण्याची क्षमता होती त्यांच्या कर्तृत्वाला मराठ्यांच्या इतिहास नतमस्तक करतात प्रस्तुत शोधनिबंधात जिजाबाईच्या न्यायविषयक धोरणांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

जिजाबाईचे कायदे विषयक शिस्त :- आपल्या हिंदू धर्माचे रक्षण करणारे युग प्रवर्तक छत्रपती शिवाजी महाराज आणि प्रतापशाली संभाजी महाराज ह्या मराठ्यांच्या दोन छत्रपतींना घडविणाऱ्या विश्वबंध आदर्श राजरामा जिजाऊंना त्रिवार वंदन ! जिजाऊंचा जन्म 12 जानेवारी 1598 बुलढाणा जिल्ह्यातील सिंदखेड राजा येथे लखुजी जाधव यांच्या पत्नी म्हाळसाबाई उर्फ गिरिजाबाई हिच्या पोटी झाला. म्हाळसाबाई ही निबाळकर घराण्यातील होती. लखुजी जाधवाला दत्ताजी, अचलोजी, रघुजी आणि बहादुरजी हे चार पुत्र आणि जिजाऊ ही एक कन्या अशी पाच अपत्ये होती. शिक्षण तत्कालीन सुखवस्तु मराठा मुलीनप्रमाणे जिजाऊंचे योग्य संगोपन करण्यात आले. तिला दांडपट्टा, अश्वारोहन वगैरे युद्ध कलांचे शिक्षण

देण्यात आले राज्यकारभाराचे ही प्रशिक्षण मिळू लागले. जाधव व भोसले या दोन्ही क्षत्रिय घराण्याचे संस्कार जिजाबाईत आले होते.

जिजाऊ चा विवाह मलोजी राजे भोसले यांचे चिरंजीव शहाजी राजे भोसले यांचेशी दौलताबाद येथे डिसेंबर 1605 साली मोठया थाटाने संपन्न झाला. या प्रसंगी निजामशहा कडून पाचहजारी मनसब, शिवनेरी व चाकण हे किल्ले आणि पूणे व सूपे हे दोन परगणे जहागीर म्हणून मिळाले. जिजाऊंना एकूण सहा अपत्ये झाली. त्यापैकी चार मृत्यू पावली. संभाजी व शिवाजी हे दोन होते शहाजींनी जिजाऊंना शिवनेरी किल्यात सुरक्षित ठेवले. येथेच 19 फेब्रुवारी 1630 साली जिजाऊने शिवाजीस जन्म दिला. जिजाऊचे पती शहाजीराजे फार पराकमी सेनानी होते. त्यांनी पुण्याच्या आसपासचा अहमदनगर व विजापूरचा प्रदेश काबीज करून आपले स्वतंत्र राज्य स्थापित करून विजापुरला उध्वस्थ केले. इ.स. 1639 ते 1647 या काळात शहाजीने पुण्यात झांबरे पाटलाकडून जागा विकत घेवून 'लाल महाल' नावाचा राजवाडा बांधला जिजाव व शिवाजी यांचा मुक्काम लाल महालातच होता.

जिजाबाई ही सर्वसामान्य स्त्रियांप्रमाणे चुल आणि मूल यामध्ये धन्यता माननारी सामान्य स्त्री नव्हती. शहाजीराजे इ.स. 1636 मध्ये कर्नाटकात गेल्यावर त्यांनी पुणे जहागिरीच्या कारभाराची संपूर्ण जबाबदारी जिजाबाईवर सोपविली. शहाजोराजांना जिजाबाईच्या कर्तृत्वाची पूर्ण जाणीव होती. जिजाबाई स्वराज्यातील न्यायनिवाडा करण्याकरीता बरेचदा सदरेवर बसे त्या प्रजेच्या अडीअडचणी व तकारी ऐकून घेत व त्यावर योग्य तो निर्णय देत असे. जिजाबाईच्या शिस्तीबाबत प्रजेच्या मनात आदर होता. जहागिरीचा कारभार पाहण्याकरीता जिजाबाईकडे फारशी शिक्का होता. स्वराज्यातील वतने, इनामे, पाटील,

कुलकर्णीपणाचे बखेडे सोडवून कायद्याचे बाबतीत शिस्त निर्माण केली.

स्वराज्याची बांधणी करीत असतांना गरीब-श्रीमंत, लहान-मोठा असा कुठलाही भेदभाव न करता सर्वांनाच समान न्याय मिळावा असे जिजाबाईचे धोरण होते. स्वराज्यातील कुणावरही अन्याय झाला तरी ती व्यक्ती थेट आपल्या ग-हाणी जिजाबाईकडे मांडीत असे सर्व बाबींची सखोल चौकशी केल्यानंतर आपल्या अधिका-यांनी दिलेले निर्णय चुकीचे आढळून आल्यास ते निर्णय डालवून जिजाबाई योग्य बाजूने निर्णय देत.

जिजाबाईकडून रामाजीला न्याय :- शिखळ परगण्याचा देशकुळकर्णी लुखो विठ्ठल श्रोता. त्यांनी आपल्या ज्येष्ठपुत्र कान्होपंत यास परगण्या देशकुळकर्णी व गावकुलकर्णीपणाचे अधिकार दिले तर दुसरा पुत्र पुरुषोत्तमपंतास कसब्याच्या मुजेरी व मोहतर्फा यांच्या कुलकर्णीपणाचा अधिकार, घर, वाडा व संपत्ती दिली कान्होपंतास रत्नाजी व विठ्ठलपंत तर पुरुषोत्तमपंतास तिमाजी व मुरार असे पुत्र होते. विठ्ठलपंताचा पुत्र रामाजी आणि पुरुषोत्तमपंतास पुत्र तिमाजी हे दोघेही दादोजी कोंडदेवाकडे वतनाचे काम सांभाळित तेव्हा तिमाजीने दादोजी कोंडदेवाकडे वतनाचा परंपरागत वाद तिस-या पिढीचे काळात उपस्थित केला. त्यावेळी दादोजी कोंडदेवाने पूर्वीची वाटणी रद्द करून देशकुलकर्णीपणाचे वतन रामाजी व तिमाजी या दोघांना सारखे वाटून दिले त्यांच्या निर्णयामुळे तिमाजी चा फायदा झाला परंतु रामाजीच्या मनात आपल्यावर अन्याय झाल्याची खंत घर करून बसली. रामाजी दादोजीच्या न्यायदानावर असंतुष्ट होऊन पुण्यास जिजाबाईच्या भेटीला जाऊन आपला निवाडा गोतसभेत करण्याची मागणी केली. जिजाबाईनी लागलीस दादाजी कोंडदेवाचा निर्णय रद्द केला व पुन्हा गोतसभेत निवाडा करण्याचा आदेश दिला व रामाजीला न्याय मिळवून दिला.

परसदरणा आणि सतोवाच्या भांडणाचा निवाडा :-

गुरव बलुत्याचा मोबदल्यात ग्रामदेवतेची पुजाअर्चा, देवाला पोषाख, दागिने घालण्याचे काम करावे लागे. जेजुरी येथील मार्तंड भैरवाच्या मंदीरातील गुरवणासंबंधी परसदरणा व सतोवा गुरव हयांचेत वाद सुरू होता. ते भांडण जिजाबाईकडे आले. तेव्हा चौकशी अंती जिजाबाईने परसदरणा यास जेजुरीच्या मार्तंड भैरवाच्या मंदीरातील गुरवपणाचे अधिकारी दिले.

व परसदरणा आणि सतोवा यांचेतील भांडणाचा निवाडा करून दिला.

मुकुंद कान्हो यास न्याय :- पुणे परगण्यातील बाबाजी राम व मुकुंद कान्हो या बंधुमध्ये परगण्याच्या देशकुळकर्णीपणाचे वतनासंबंधी भांडण सुरू होते. बाबाजीराम हा मुकुंद कान्होचा अधिकार डावळून स्वतः आपणच परगण्याच्या वतनाचा उपभोग घेऊ लागला. त्याविषयी मुकुंद कान्हो याने जिजाबाईकडे तक्रार केली. तेव्हा जिजाबाईने या दोन बंधुमधील भांडणाची चौकशी केली व त्यांना निवाडा दिला.

विठोजी हैबतरावाला स्वराज्याच्या कार्यात सामील

:- अफजलखानला सामील होऊन गुंजनमावळचा देशमुख विठोजी हैबतराव सिलींबकर स्वराज्याशी बेईमानी केली. अफजलखानच्या वधानंतर त्याची स्थिती मात्र दयनिय बनली. त्यामुळे आपला जीव वाचविण्यासाठी तो वणवण भटकू लागला. अखेर हतबल होऊन त्याचे शिवाजीमहाराजांकडे अभयाचा कौल मागविला व आजपर्यंत केलेल्या कृत्याबद्दल पश्चाताप व्यक्त केला. स्वराज्य रक्षणासाठी कर्तबगार व्यक्तींची जिजाबाईला आवश्यकता वाटत होती. त्यामुळे शरणागताला आश्रय देवून त्यांच्या पराक्रमाचा वापर स्वराज्याच्या कार्यात करून घेणे ही काळाची गरज होती म्हणूनच जिजाबाईने विठोजी हैबतरावाला "तुम्ही सुखे आपली देशगती चालवणे, आमच्या तर्फेने तुमचे वाईट सर्वथा होणार नाही" असे आश्वासन दिले.

अशाप्रकारे विठोजी हैबतरावासारखा जुन्या गुन्हेगारांना माफ करून जिजाबाईने त्यांना पुन्हा स्वराज्याच्या कार्यात सामील करून घेतले.

जिजाबाई यांनी कानदखो-याचे बाबाजी झुंझारराव व मालोजी पतंगराव या बंधुमध्ये वतनासाठी झालेले वाद त्याप्रमाणे वतनाची वाटणी करून दिली. सर्वांनी हा निर्णय मान्य केला. यावरून मातोश्री जिजाबाईच्या न्यायक्षेत्रातील अधिकाराची प्रचिती येते. तसेच मवाळ प्रदेशातील बरेच दिवसापासून चालत आलेल्या रगभट ठकारच्या मिसारीचा निर्णय लावून जिजाबाईने विनायक भटाच्या कुटुंबाला त्यांचा हक्क मिळवून दिला. वयाच्या पंच्याहत्तराव्या वर्षात ही स्वराज्याच्या कारभारात जिजाबाई उत्साहाने भाग घेत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :-

जिजाबाईने पुणे जहागिरीचा व स्वराज्याचा कारभार चालवितांना आदर्श प्रशासकीय यंत्रणा राबविली. स्वराज्याच्या कारभारातील न्यायविषयक क्षेत्रात जिजाऊने स्वराज्यातील, अत्याचार, अन्याय मोडून काढले व प्रजेमध्ये अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची शक्ती निर्माण केली. स्वराज्याच्या कारभारातील न्यायविषयक क्षेत्रात जिजाबाईने केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. कोठेकर शांता, 'इतिहास तंत्र आणि तंत्रज्ञान' श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
2. कोठेकर शांता व डॉ. अंधारे भा.रा. संपादक नागपूर नगरी त्रिशताब्दी इतिहास ग्रंथ.
3. राजवाडे, वि.का. (संपा.) – मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड – 20.
4. राजवाडे, वि.का. (संपा.) – ऐतिहासिक प्रस्तावना.
5. केळकर, – शिवकालीन पत्र सारसंग्रह.

